

DANUTA OSTASZEWSKA
Uniwersytet Śląski
Katowice

Śp. Prof. dr hab. Irena Bajerowa (13 marca 1921–2 lipca 2010)

8 lipca 2010 roku pożegnaliśmy na Cmentarzu Rakowickim Profesor Irenę Bajerową, wyśmienitą humanistkę i wybitną polską językoznawczynię.

A przecież tak niedawno, zaledwie dwa lata temu, Uniwersytet Śląski gościł Panią Profesor z okazji nadania Jej tytułu doktora honoris causa, jako jednej z najwybitniejszych postaci tej uczelni. Przypominaliśmy wówczas koleje życia Pani Profesor, mówiliśmy o Jej zaangażowaniu w dzieło tworzenia katowickiej polonistyki, o tym, jaką rangę ośrodek ten zyskał dzięki Jej nazwisku. Akcentowaliśmy też to, co dla uczonego ma największe znaczenie – dokonania naukowe. Dzięki swoim dzielom wpisała się Profesor Bajerowa na trwale w obszar polskiego językoznawstwa i pozostanie w pamięci pokoleń nie tylko uczonych, ale także studentów jako wielka osobowość i wielki naukowy autorytet.

Prezentacja sylwetki o tak obszernym i wielostronnym dorobku naukowym nastrocza wiele trudności – opublikowała Pani Profesor ponad 200 prac, w tym zdecydowana większość to prace naukowe; znikomą część tylko stanowią publikacje popularnonaukowe bądź dydaktyczne. Jest to dorobek imponujący.

Osiągnięcia naukowe Ireny Bajerowej łączyć trzeba przede wszystkim z historią języka. W dziedzinie diachronii sytuują się bowiem najbardziej dojrzałe i – co istotne – najbardziej nośne metodologicznie dzieła, aczkolwiek zaczynała Uczona od badań polszczyzny współczesnej – te zainteresowania dokumentuje praca magisterska na temat: *Wyrazy złożone nowszej polszczyzny kulturalnej*, którą obroniła w Uniwersytecie Jagiellońskim w 1948 roku (drukiem ukazała się w Krakowie w 1951 roku), a następnie dysertacja doktorska zatytułowana:

Polska oboczność e : O w przyminkach i przedrostkach w języku polskim, która powstała pod kierunkiem prof. Kazimierza Nitscha zaledwie w trzy lata później (w 1951 roku) także na Uniwersytecie Jagiellońskim – druk w roku 1955.

Dopiero później, na długo, zaczyna się Pani Profesor fascynować polszczyzną historyczną, by znowu w ostatnich kilkunastu latach mocniej zaakcentować współczesność. Można by, idąc tropem tych zainteresowań, dokonaniom naukowym Ireny Bajerowej przypisać wyraźny kompozycyjny porządek – rama współczesności okala to, co najistotniejsze, czyli badania empiryczne i propozycje teoretyczne dotyczące diachronii. W tak ogarniętym naukowym dyskursie jest miejsce i na nurt główny, obfitujący w prace materiałowe i także prace teoretyczne, te ostatnie ważkie głównie ze względu na propozycje formalizacji opisu procesu historycznojęzykowego, ale też jest miejsce na publikacje pomniejsze, w których podejmuje Pani Profesor szeroki wachlarz zagadnień mniej lub bardziej ogólnych, dotyczących zarówno rozważań teoretyczno-metodologicznych, jak też badań materiałowych. Równoległe bowiem z tymi najważniejszymi dokonaniem rozwija się niezwykle zróżnicowana twórczość; szerokością naukowych zainteresowań charakteryzują się zwłaszcza dziesięciolecia najnowsze.

Zainteresowanie polszczyzną historyczną ma związek z podjęciem decyzji odnośnie tematu drugiej pracy na stopień – doktora habilitowanego. Habilitowała się w 1963 roku we Wrocławiu na podstawie rozprawy *Kształtowanie się systemu polskiego języka literackiego w XVIII wieku* (książka drukiem ukazała się we Wrocławiu w 1964 roku). Można przypuszczać, iż dla krystalizacji zainteresowań diachronią nie bez znaczenia była także tradycja rodzinna – trudno bowiem byłoby pozostać niewrażliwym na historię języka, uczestnicząc w atmosferze naukowych badań ojca, profesora Zenona Klemensiewicza, pracującego wówczas na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Badania nad językiem XVIII wieku trwały wiele lat, ale też publikacja oparta na tym materiale ma wielkie znaczenie dla dalszych naukowych dokonań Pani Profesor. Ta pozycja zainicjowała „wiekowe” opracowania polszczyzny historycznej – kolejne dzieło z tego zakresu to prezentacja języka XIX stulecia.

Monografie przedstawiające stan i przeobrażenia języka polskiego osiemnastego i dziewiętnastego wieku stanowią niewątpliwie najważniejsze osiągnięcie naukowe. Zwłaszcza praca zatytułowana *Polski język ogólny XIX wieku. Stan i ewolucja* jest dziełem, w którym stuletni rozwój języka przedstawiony został z niezwykłą dokładnością opisu wszelkich procesów językowych – od fonetyki począwszy, a na składni skończywszy. Powstały trzy obszerne tomy: pierwszy, zatytułowany *Ortografia, fonologia z fonetyką, morfonologia*, uka-

zał się w 1986 roku, drugi, pt. *Fleksja*, w 1992 roku; oraz trzeci, pt. *Składnia*, w 2000 roku; wszystkie trzy tomy opublikowane zostały w Katowicach.

Obie monografie wpisują się w precyzyjny naukowy wykład, którego spójność gwarantowana jest trwałością metodologicznych koncepcji. Założonej opcji metodologicznej świadectwo daje w pierwszej kolejności opracowanie języka XVIII, a następnie XIX wieku. Ale też konsekwentne teoretyczne założenia znalazły odzwierciedlenie w wielu artykułach powstałych w różnym czasie, jako efekt prac nad językiem obydwu wieków. Założenia te odzwierciedlają takie publikacje, jak:

- *Strukturalna interpretacja historii języka*, artykuł wydrukowany w roku 1969 („Język Polski”);
- *Językoznawstwo diachroniczne a metodologia historii*, wydany w roku 1979 („Język Polski”);
- *Dwa spojrzenia na ewolucję języka polskiego*, opublikowany w 1998 roku („Prace Filologiczne”);
- *Tendencja do normalizacji jako główny czynnik rozwojowy polskiego języka ogólnego*, ukazał się w roku 2000 (*Studia historycznojęzykowe*, t. 3, Kraków),

w których zaproponowała Irena Bajerowa swoisty model analizy diachronicznych procesów językowych, przyjmując, iż rozwój języka sam, wewnętrznie dąży do „stopniowego doskonalenia się”. Ową celowościowość (teleologia badawcza) zmian językowych odzwierciedlają wewnątrzsystemowe mechanizmy, których wyznacznikiem jest tendencja do semantyzacji i upraszczania się systemu językowego na wszystkich jego poziomach.

Metodologię potwierdzają także obserwacje rozwoju szczegółowych zjawisk języka. Do takich należą badania nad samogłoskami pochyłymi, które znalazły odzwierciedlenie w książce wydanej w Katowicach w 1978 roku, pt. *O zaniku samogłosek pochyłych*. Zestawione tu tezy wynikały z przekonania o doniosłości przyczyn wewnątrzjęzykowych, powodujących zmiany w języku. Dzięki prezentacji konsekwentnych tez badawczych udało się Profesor Bajerowej nie tylko zwrócić uwagę na ten ważny w historii języka proces, ale też zmiany przekonująco wyjaśnić, inaczej niż do tej pory sądzono.

Najbardziej konsekwentnym potwierdzeniem przekonania do tez strukturalizmu jest, wspomniany już, opis systemu przedstawiony w monografii języka XIX wieku. To, co przetrwało w koncepcji badań i interpretacji zjawisk, to podstawowe założenie dotyczące głównych wytycznych rozwoju języka: obserwacja każdego z jego podsystemów pozwoliła bowiem na konstatację, iż rozwojowi temu towarzyszy tendencja do normalizacji objawiająca się stopniowym ujednocnianiem się systemu. W konfrontacji norm teoretycznej

i praktycznej – konstatuje Bajerowa – zwycięża tendencja do podporządkowania się regulom na rzecz ograniczania wariantowości. Spośród czynników zewnętrznych, czyli tych, które stanowią kontekst funkcjonowania języka i czynników wewnętrznych, te ostatnie są decydującym wyznacznikiem jego rozwoju. Ewolucja języka ogólnopolskiego – stwierdza dalej autorka – dokonuje się na skutek działania tendencji ogólniejszych, ale tendencji wewnętrznych, wynikających z immanentnych „układów elementów systemu języka” i na skutek „sił dążących do podtrzymania (czy polepszania) sprawności” języka. Tej strukturalistycznej koncepcji o decydujących wewnętrznych uwarunkowaniach przeobrażeń będących motorem ewolucji języka, przy minimalnym wpływie na jego rozwój czynników zewnętrznych pozostała Profesor Bajerowa wierna we wszystkich swoich naukowych badaniach dotyczących systemu języka, a to, co ewoluowało w późniejszym okresie, to mniej rygorystyczne stanowisko wobec tendencji do ograniczania wariantowości.

Prace przedstawiające polszczyznę XVIII i XIX stulecia są dla polskiego językoznawstwa niezwykle istotne, przede wszystkim z dwu powodów. Z jednej strony – szczegółowe analizy materiałowe opisujące stronę gramatyczną języka ogólnego tych czasów stały się płaszczyzną odniesienia na przykład dla badań stylistycznych, przedstawiony język ogólny, a więc przeciętny, stanowi bowiem miarodajne tło dla badań szczegółowych, w tym m.in. idiosylu pisarzy; z drugiej strony natomiast – wypracowanie metody pozwalającej adekwatnie opisać zmienność języka w przeciągu określonego czasu, stało się inspiracją dla opracowań innych epok, jak np. opis systemu języka XVII wieku.

W prezentacji osiągnięć naukowych, w tym zwłaszcza obejmujących okres po roku 1990 (szczególnie bogato ilustrowany publikacjami), uwzględnić trzeba dużą różnorodność podejmowanych zagadnień. Niektóre stanowią problematykę, którą zajmuje się Pani Profesor sporadycznie, ale większość gromadzi się w pewne kręgi tematyczne odzwierciedlające obszary szerszych zainteresowań.

Już w czasie opracowywania polszczyzny XIX wieku zwraca Irena Bajerowa uwagę na zagadnienia języka wieku XX, proponując jego szczegółowe badania. W szeregu publikacji podejmuje zagadnienie wewnętrznej periodyzacji doby nowopolskiej, mówi o znaczeniu normy teoretycznej w nowszym rozwoju języka, akcentuje znaczenie wariacji w rozwoju języka ogólnego, kolejny raz kładąc nacisk na znaczenie frekwencji w badaniach diachronicznych:

- *Frekwencja form i badanie procesów historycznojęzycznych* (1984);
- *Zagadnienia wewnętrznej periodyzacji doby nowopolskiej* (1992);
- *Język ogólnopolski XX wieku*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku* (1993);
- *Rola różnych regionów w kształtowaniu się nowszego języka ogólnopolskiego* (1993);

- *Podstawy rozwoju polszczyzny XX wieku* (2001);
- *Zarys historii języka polskiego 1930–2000*.

W tym kręgu mieści się także, nietyпова dla naukowych dokonań Profesor Bajerowej pozycja: *Język polski czasu drugiej wojny światowej (1939–1945)*. To pierwsza i jedyna praca zbiorowa, którą kierowała.

Wiele najnowszych naukowych rozważań ma swoje źródła w zainteresowaniach historią języka. Tak na przykład obserwacja zmienności zjawisk językowych skierowała uwagę badaczki na aktualne problemy kultury języka. Pozwoliło to mówić o zagrożeniach języka objawiających się jego nadmierną schematyzacją, co ma z jednej strony wymiar ideologicznych oddziaływań – zagrożenia języka, jakie niesie panujący system czy też wszechobecna współcześnie władza mediów (manipulacje za pomocą języka – wcześniej: zjawisko nowomowy; aktualnie: wykorzystywanie języka dla osiągnięcia sukcesu medialnego), z drugiej strony będących wynikiem kształtowania się kultury masowej i rozwoju techniki oraz specjalizacji. Przy tym odnotować należy, iż podkreśla Bajerowa także procesy odwrotne, mówiąc o wpływie języka na kulturę. Oto niektóre pozycje:

- *Wiara i moralność jako źródło kultury słowa* (1982);
- *O niektórych przejawach wpływu nowszego języka ogólnopolskiego na kulturę* (1986); *Jak oduczamy się mówić i myśleć – czyli o nowomowie w PRL. W: 40 lat władzy komunistycznej w Polsce* (1986);
- *Nowe kierunki językoznawstwa a kultura języka i etyka* (1988);
- *Szanse języka w świecie kultury masowej* (1995);
- *Kultura języka dziś – z perspektywy historycznojęzykowej* (1995);
- *Język polski w dobie wielkich przemian społecznych – szanse i zagrożenia* (1997); *Język polski jako polityczna wartość w dziejach narodu polskiego* (1999);
- *Manipulacje językowe dla osiągnięcia sukcesu medialnego* (2005);
- *Ci biedni językoznawcy, czyli kłopoty z kulturą języka* (2007).

Poza stricte systemowymi opracowaniami w naukowym dorobku Profesor Ireny Bajerowej znajdują się również publikacje poświęcone odmianom funkcjonalnym. Te zagadnienia interesują ją wprawdzie od dawna, ale szczególnie zaznaczają się w najnowszym okresie. Do nich zaliczyć trzeba badania nad językiem naukowym, np.:

- *Uwagi o języku naukowym Adama Naruszenicza* (2005);
- *Problemy badań historii polskiego języka naukowego* (2005);

nad językiem techniki, udokumentowane powstała w 1980 roku książką:

- *Wpływ techniki na ewolucję języka polskiego*.

Publikację poprzedza szereg artykułów zamieszczonych w dziale: *Z historii słownictwa technicznego*, jak:

- *Machina – maszyna* (1980);
- *Kolej – pociąg* (1980),

a także wspierają publikacje, będące efektem – jak już wspomniałam wyżej – obserwacji czynników wpływających na historię języka, np.:

- *Wpływ rewolucji przemysłowej na polski język ogólny XIX wieku* (1981);
- *Badania nad terminologią języków specjalnych* (1982).

Inną tematyczną grupę tworzą opracowania, którymi włącza się Pani Profesor w żywą współcześnie dyskusję na temat języka religijnego. Z liczby publikacji wnosić można, że ta problematyka była Jej szczególnie bliska. Oto niektóre pozycje:

- *Polski język współczesny i zagrożenia treści religijnych* (1979);
- *O właściwym stylu wypowiedzi Kościoła polskiego* (1979);
- *O języku współczesnego życia religijnego* (1981);
- *Katecheza i kultura języka* (1981);
- *Rola języka we współczesnym życiu religijnym* (1984);
- *Wpływ życia religijnego na język ogólnopolski (próba systematyzacji opisu historycznego)* (1993);
- *Swoistość języka religijnego i niektóre problemy jego skuteczności* (1994);
- *Ewangelizacja w poezji polskich czasów trudnych* (1998);
- *Wpływ życia religijnego na ewolucję języka polskiego* (1999);
- *Mechanizmy deformacji niektórych biblijzmów* (2001–2002);
- *Książki w konfesjonale. W: Kurierzy słowa bożego* (2007);

I wreszcie wspomnieć trzeba o zainteresowaniach – w związku z pewną tradycją rodzinną – kulturą i językiem Ormian. Po roku 1990 powstało kilka publikacji poruszających tę problematykę, m.in.:

- *Oficjalne nazwy dotyczące Ormian i ich państwa* (1999);
- *Polszczyzna jako język zawodowy polskich Ormian* (2000);
- *Polszczyzna jako język życia zawodowego w dziejach nacji ormiańskiej w Polsce* (2000).

Naturalnie, wyliczać można byłoby jeszcze długo. Kres wyliczeń niech będzie jednakże zachętą do indywidualnej penetracji dorobku Pani Profesor¹, który nie tylko pogłębił wiedzę o historii języka, ale też dzięki zainteresowaniom historią pozwolił spojrzeć inaczej, odkrywczco na problemy współczesności.

¹ Szczegółowe zestawienia bibliografii zawarte zostały w kolejnych tomach jubileuszowych: „Prace Językoznawcze”, t. 7, *Studia historycznojęzykowe*, red. A. Grybosiowa, A. Kowalska, Katowice 1980; „Prace Językoznawcze”, t. 19, *Studia polonistyczne*, red. A. Kowalska, A. Wilkoń, Katowice 1991 oraz w publikacji: *Irena Bajerowa. Doctor Honoris Causa Universitatis Słaviensis*, oprac. J. Warchała, Katowice 2008.